

Tótumfaktum – Johann Lorenz Haf és egy klisé, amiből sok jelvény lett. Az európai kutatói társadalom nem kifejezetten fordul érdeklődéssel a 18–19–20. századi jelvények rendszerezett publikálása és kutatása felé.¹ Mindössze egy kivételt említhetünk: a nemrégiben elhunyt Reinhard Würffel, aki nagy mennyiségű 19. és 20. századi német vonatkozású adatot gyűjtött össze és adott ki (2800 jelvényt 2000-ben, 11 000 jelvényt 2010-ben²). Ő azonban sehol sem adja meg az általa közölt jelvények forrását, és nem is eredeti méretükben reprodukálja ezeket.

A kutatók eme távolságtartása részben a várható adatmennyiségtől való félelmet, részben a felületes ismereteken – vagyis előítéleten – alapuló kritikát tükrözi. A német jelvénykutatás nagy alakja, Annemarie Meiner például azt állapította meg sommásan a 18. és 19. század jelvényeiről, hogy „tartalom és művészi érték nélküliek”, „hanyagok”, „csupán régi jelvények másolatai”, „egyszerű díszítmények”, sőt: „stílustalanok és ízléstelenek”.³

Ám egészen biztos, hogy hanyatlásról beszélhetünk? A kutató feladata nem az, hogy megítélje, hanem hogy megfigyelje és leírja a jelenségeket, valamint próbálja felderíteni azok esetleges kiváltó okait is. S ezt a témát nem lehet csupán nemzeti keretek között kutatni. Alapvető, hogy nemzetközi kitekintéssel dolgozzunk, hiszen egy ikonográfiai elem vagy egy új illusztrációs technika nem áll meg az országok határainál. Egy-egy jelvény eredetijének és utánpótlásának használati helye között sokszor igen nagy a távolság – ilyenekre is hoztam korábban több példát.

Most egy másik jelenségre szeretném felhívni a figyelmet: a kliséhasználat megjelenésére a kiadói és nyomdászjelvények világában. Kiindulópontom magyar vonatkozású, és azt bizonyítja, hogy a 18–19. században Magyarországon letelepedett könyves szakemberek a német könyvpiarral közel egy időben vezették be technikai újításukat.

Anton Löwe pozsonyi könyvkereskedő 1778–1783 között használt jelvényéről⁴ van szó, amelyen egy szárnyas puttó rokokó ízlésű kagylódísz tart. A puttó mellett virágkosár látható, lábánál pedig egy lehullott virágszál, mellett a *Hafe* szignó olvasható. A kagylódíszben az *Ingenio & Labore* (Értelemmel és Munkával) jelmondat szerepel, átellenben pedig egy kaduceus, könyvek és becsomagolt bálák utalnak a könyvkereskedelemre.

Első pillantásra felismerhető, hogy a szedett felirat nem szerves része a grafikai ábrázolásnak, hanem azt utólag illesztette be egy ügyes nyomdászkező. Ezt támasztja alá az is, hogy az *üres* kagylódísz a puttóval feltűnik egy 1776-ban, Göttingenben, Van den Hoeck özvegye által kiadott kötet⁵ címlapján is. Ha pedig célzottan és türelemmel keressük az ábrázolás további előfordulásait – bár német forrásközlő katalógusok híján ez eléggé esetleges –, ugyanebben az idősávban több másikat is

¹ Ezt a kérdést már számszerű adatokkal alátámasztva kifejtettem itt: SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*, Bp., Balassi, OSZK, 2012, 11.

² WÜRFFEL, Reinhard, *Lexikon deutscher Verlage*, Berlin, Verl. Grotesk, 2000; WÜRFFEL, Reinhard, *Würffels Signete Lexikon deutschsprachiger Verlage*, Berlin, Verl. Grotesk, 2010. Sajnos 2014-ben bekövetkezett halála miatt harmadik, tervezett munkája egyelőre kiadatlan maradt.

³ MEINER, Annemarie, *Das Deutsche Signet*, Leipzig, Verlag Heinrich Schmidt, 1922 (V. fejezet: Die Signete in der Zeit des Tiefstandes des deutschen Buchgewerbes, 61–70).

⁴ V. ECSEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800 = Hungarian printers' and publishers' devices 1488–1800*, Bp., Balassi, OSZK, 2009 (113. számú jelvény).

⁵ PÜTTER, Johann Stephan, *Conspectus iuris germanici privati hodierni novo systemate tradendi*, Goettingae, sumtibus viduae Van den Hoeck, 1776. Országos Széchényi Könyvtár, jelzet: J. priv. 1473. (A továbbiakban: OSZK)

találunk. A Frankfurtban és Lipcsében működő Johann Conrad Wohler (1774)⁶ *ICW* monogrammal, a bambergi Vincent Dederich (1780)⁷ szintén nevének *VD* kezdőbetűivel tölti ki a kagyló adta keretet. Johann Henrik Kühnlin Helmstedtben (1781)⁸ egyszerűen csak egy szedett verzális *K*-t használ, míg Johann Christian Hendel Halléban (1790)⁹ ismét a monogramját tünteti fel.

A sor végén az ábrázolás újra Magyarországon bukkan fel, mégpedig a Pozsonyban és Pesten nyomdát működtető Landerer Mihálynál 1804-ben.¹⁰ A puttó által tartott kagylóban ezúttal egy latin jelmondat olvasható: *Dii laboribus omnia vendunt* (Az istenek mindent munkáért adnak). Míg az előzőekben látott kezdőbetűk egyértelműen mindig a jelvényt használó cégtulajdonosra utaltak, a mottó miatt itt esetleg kétségbe vonhatnánk a személyes jelleget. De csupán addig, amíg a nyomdatulajdonos apja, Landerer János Mihály (1725–1795) rézmetszetes arcképén¹¹ ugyanezt a latin köriratot fel nem fedezzük! A Johann Georg Mansfeld által 1795 után készített ábrázolás mottóját tehát fia, Landerer Mihály (1760–1807) sem véletlenül tette a jelvényére.

A méretek tökéletes egyezéséből és a metszés azonosságából egyértelmű, hogy többen is ugyanazt a metszetet használták harminc éven keresztül Európa földrajzilag meglehetősen nagy területén. Ez kizárható lenne, ha fametszetről lenne szó, hiszen ilyen gyorsan nem adhatták át egymásnak a dúcot annak tulajdonosai, ráadásul ilyen intenzív használat mellett meg kellene mutatkoznia rajta a rongálódás jeleinek. Csakhogy nem hagyományos fametszetről van szó, hanem annak sztereotip másolatáról.

A technika a következő volt: az eredeti fametszetet magas keretbe szorították, felületét megolajozták, majd vízzel hígított gipszet öntöttek és pacskoltak rá. Viszonylag rövid szikkadási idő után a negatív mintát leemelték és magas hőfokon teljesen kiszárították. Ezután elkészülhettek róla a fém öntvények, amelyek az eredeti metszet tökéletes másolatai voltak. Egy másik módszer szerint a fa dúcot egy sekély serpenyő fölött tartották, amelyben felmelegített, de kihűlőben levő betűfém volt. Mikor a fém már majdnem megszilárdult, hirtelen belenyomták a dúcot, ezzel éles körvonalú negatív lenyomatot hozva létre. Hűtés és tisztítás után a folyamatot megismételték a negatívval is, így hozva létre az eredeti másolatait. Az eljárás egyik első leírását 1740-ben adta közre Johann Michael Funcke¹², de valószínűleg már jóval korábban is alkalmazták.

A klisék lenyomata annyira tökéletes utánzata az eredeti fa dúcénak, hogy csak nagy szerencsével állapítható meg, vajon egy fém másolatról van-e szó. A fametszetek peremét ugyanis általában éles szögben lereszelték, s így azok nem hagynak nyomot a papíron. A klisék azonban vékony fémlemezek, amelyeket szögekkel erősítettek a nyomáshoz megfelelő magasságú fa dúcokra. Így a fémlapok szélei vagy a szögek szerencsés esetben szintén festéket vehetnek fel, és ezek nyomtatás-

⁶ MOSER, Johann Jacob, *Rechtlichen Bedencken von Aufhebung des Jesuiter-Ordens*, Frankfurt, Leipzig, Johann Conrad Wohler, 1774. OSZK, jelzet: H. eccl. 4267.

⁷ SCHRODT, I. F. L., *Systema iuris publici universalis*, Bambergae, sumtibus Vincentii Dederich, 1780. OSZK, jelzet: J. publ. E. 954.

⁸ HENKE, Heinrich Philipp Conrad, *Historia antiquior dogmatis de unitate ecclesiae*, Helms-tadii, apud Ioann. Henr. Kühnlin, 1781. OSZK, jelzet: Dogm. 240.

⁹ *Medizinisches Handbuch für den Bürger und Landmann*, Halle in Sachsen, bey Johann Christian Hendel, 1790. Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, jelzet: E.e. 624. coll. 1.

¹⁰ *Szent Dávid királynak és prófétának száz-ötven sóltári a' franczia nóták 's versek szerént magyar versekre fordítottak, és rendeltettek Szentzi Molnár Albert által*, Posonyban s Pesten, Füs-kúti Landerer Mihály, 1804. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Kisnyomtatványtár, jelzet: B 655/1.

¹¹ Leipzig, Deutsche Nationalbibliothek, Deutsches Buch- und Schriftmuseum, Portraitsammlung der Börsenvereinsbibliothek, nr. ig18960.

¹² FUNCKE, Johann Michael, *Kurtze, doch nützliche Anleitung von Form- und Stahl-Schneiden*, Erfurt, verlegt von Johann Michael Funcke, 1740. (Dritte Abtheilung: Geschnittene Figuren und Buchstaben in Gips, Form-Sand und Metall oder Schrifft-Zeug zu formen und abzugießen, 81–104.)

kor is megjelennek a papíron. Valószínűleg az egyik ilyen szög festéknyomatát láthatjuk a Van den Hoeck-féle lenyomat jobb alsó sarkában.

Ezzel a technikával gyakorlatilag korlátlan számú másolat készülhetett ugyanarról a metszetről – és ezt ki is használták a kor vállalkozói. A 18. század könyveiben számtalan olyan címlapdísz, fejléce, záródísz és iniciálét találhatunk, amelyeket immár nem helyben kellett fából kimetszteni a nyomda számára, hanem készen vásárolták őket valamelyik neves betűöntödétől. Az 1780-as évektől kezdődően ugyanis a fametszetekről készült klisék készítése és eladása rendkívül népszerűvé vált Európában. Az eljárás neve franciául 'clichage' vagy 'polytypage', németül 'abklatschen', angolul 'dabbing' volt, maga a termék pedig a 'cliché', 'polytype', 'Abklatsch' vagy 'dab'. A 'klisé' kifejezés innen került a köznyelvbe, a változtatás nélkül, számtalanszor megismételt frázisok leírására.

Az már a korszak kiadóinak és nyomdászainak gyakorlatias szemléletére vall, hogy sokan azonnal kihasználták a sztereotípiái klisékben rejlő lehetőséget. Sokkal egyszerűbb és gyorsabb módszer volt szedett monogrammal vagy valamilyen jelmonddal ellátni egy arra alkalmas keretdíszet, mint drága pénzért megrendelni egy neves fa- vagy rézmetszőtől egy egyedi kiadói vagy nyomdai jelvényt. Az itt bemutatott példákon kívül is számtalan hasonló, kliséből „testreszabott” jelvénnel találkozhatunk a 18. és a 19. század folyamán. A betűöntödék kimondottan erre a célra (is) gyártották úgynevezett 'factotum' kliséiket – ezek mindegyike tartalmaz egy üres részt, amelyet a megrendelő tetszése szerint tölthetett ki. A szó latin jelentése: 'fac totum' vagy 'totum fac', 'tótumfaktum', vagyis aki mindent elvégez, mindent ellát, a lelke mindennek – pontosan leírja, mi mindenre volt alkalmas egy ilyen klisé. Az már csupán érdekesség, hogy a szóval foglalkozó nyelvészeti tanulmány¹³ és az általa idézett idegen nyelvi és értelmező szótárak egyike sem említi a kifejezés nyomdászati szaknyelvben betöltött szerepét.

De térjünk vissza kiindulópontunkhoz! Ki lehetett a Magyarországon is több helyen használt klisé készítője? Kit takarhat a „Hafe” szignó, amely több más fejléc¹⁴ és címlapdísz¹⁵ alatt is feltűnik?

Termékeinek széles körű elterjedtségéből arra következtethetünk, hogy sikeres vállalkozó lehetett, ám ennek ellenére minimális adat maradt fenn róla.¹⁶ Nekrológia,¹⁷ a közel kortárs,¹⁸ a későbbi¹⁹ és a

¹³ ZSOLDOS Jenő, *Tótumfaktum = Magyar Nyelvőr*, 95(1971), 363–365.

¹⁴ MILLER, Johann Peter, *De ecclesiae evangelicae in Austria sub Ferdin. I. et Maximil. II. fatis succinta narratio*, Goettingae, litteris Frid. Andr. Rosenbusch, 1783. OSZK, jelzet: H. eccl. 1902; PLANCK, Gottlieb Jakob, *Neueste Religionsgeschichte*, Dritter Theil, Lemgo, im Verlage der Meyerschen Buchhandlung, 1793. OSZK, jelzete: H. eccl. 4533; VON GROOTE, Johann Ludwig, *Chronologisches Verzeichniss der Bischöffe und Erzbischöffe zu Wien*, Augsburg, bey Matthaeus Riegers sel. Söhnen, 1794. OSZK, jelzet: H. eccl. 3615. (A két utóbbi könyvben ugyanaz a fejléc szerepel.)

¹⁵ *Katechismus s Otázkami a Odpowedmí k Wývcowáni Kraginské Mládeze*, W Presspurku, wytisštený v Frantisska Augustyna Patzko, 1778. OSZK, jelzet: Catech. 625; SULZER, Johann George, *Allgemeine Theorie der Schönen Künste*, Erster Theil, Neue vermehrte zweyte Auflage, Leipzig, in der Weidmannschen Buchhandlung, 1792. OSZK, jelzet: Art. 2654.k.

¹⁶ Köszönöm James Mosley nyomdászattörténész szíves és önzetlen segítségét, amelyet a tanulmány írásához nyújtott.

¹⁷ *Nekrolog teutscher, etc. Schriftsteller vom Jahr 1802*, Literarische Blätter, III. Band, Nürnberg, J. L. S. Lechnersche Buchhandlung, 1803. No. VIII. (20. August 1803.), 113.

¹⁸ SCHMIDT, Valentin Heinrich, *Neuestes gelehrtes Berlin, oder literarische Nachrichten von jetzlebenden Berlinischen Schriftstellern und Schriftstellerinnen*, I. Theil, Berlin, Friedrich Maurer, 1795, 167; HAMBERGER, Georg Christoph, MEUSEL, Johann Georg, *Das gelehrte Teutschland oder Lexikon der jetzt lebenden teutschen Schriftsteller*, III. Band, Lemgo, Meyersche Buchhandlung, 1797, 36.

¹⁹ HELLER, Joseph, *Geschichte der holzschneidekunst von den ältesten bis auf die neuesten Zeiten*, Bamberg, Carl Friedrich Kunz, 1823, 277; NAGLER, Georg Kaspar, *Neues allgemeines Künstler-Lexicon*,

legújabb²⁰ lexikonok is csupán annyit közölnek Johann Lorenz Hafról, hogy 1737-ben született Schwäbisch Hallban, Baden-Württemberg tartományban. Fametszést tanult, és először Lipszében, majd 1769-től kezdődően Berlinben dolgozott; többek között árnyképeket is készített. Legfontosabb munkájaként az általa írt *Natur-Geschichte der vierfüßigen Thiere für Kinder und auch Erwachsene* (Berlin, 1792) teljes illusztrálását tartják. Egyedül Nagler²¹ említi rokokó stílusú könyvdiszeit, de ő csak *H. f.*, illetve *H.* szignóját ismeri (ezekkel is sűrűn lehet találkozni a 18. század utolsó harmadának kiadványaiban). A művész és vállalkozó Haf 64 évesen, 1802-ben halt meg. Talán méltó módon emlékezünk róla egyik sikerült alkotásával, amelyből jól eladható terméket is létrehozott.

SIMON MELINDA

1. ábra. Anton Löwe (Pozsony, 1778–1783)

V. Band, München, E. A. Fleischmann, 1837, 501; BRYAN, Michael, *Bryan's dictionary of painters and engravers*, New edition revised and enlarged, Vol. III., New York, London, MacMillan, George Bell and Sons, 1904, 4; THIEME, Ulrich, BECKER, Felix, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Bd. 15., Leipzig, E. A. Seemann, 1922, 445.

²⁰ Saur *Allgemeines Künstlerlexikon. Die bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, 67. Band, Günter Meissner, Hrsg., Berlin, De Gruyter, 2010, 345.

²¹ NAGLER, Georg Kaspar, *Die Monogrammistinnen und diejenigen bekannten und unbekanntenen Künstler aller Schulen*, III. Band, München, Georg Franz, 1863, 171.

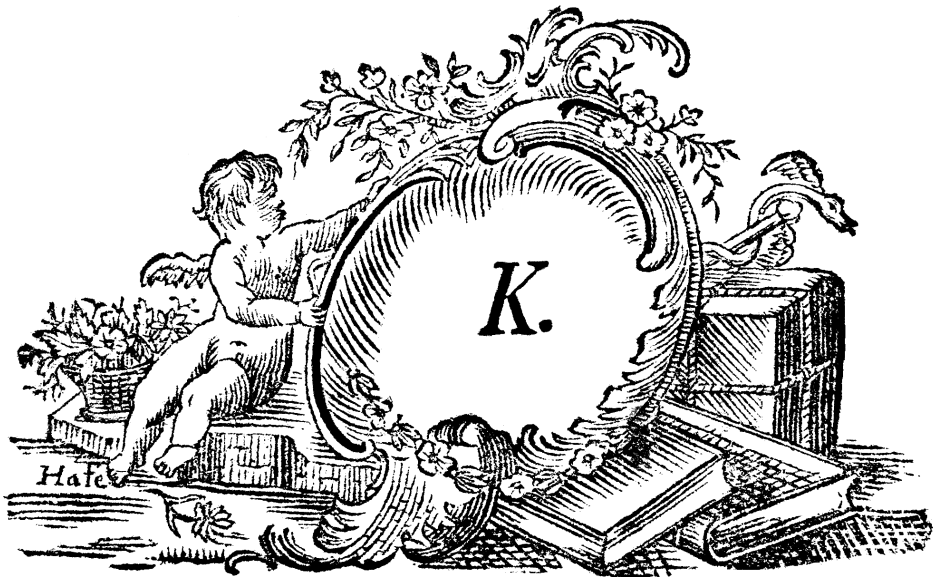
2. ábra. Van den Hoeck özvegye (Göttingen, 1776)

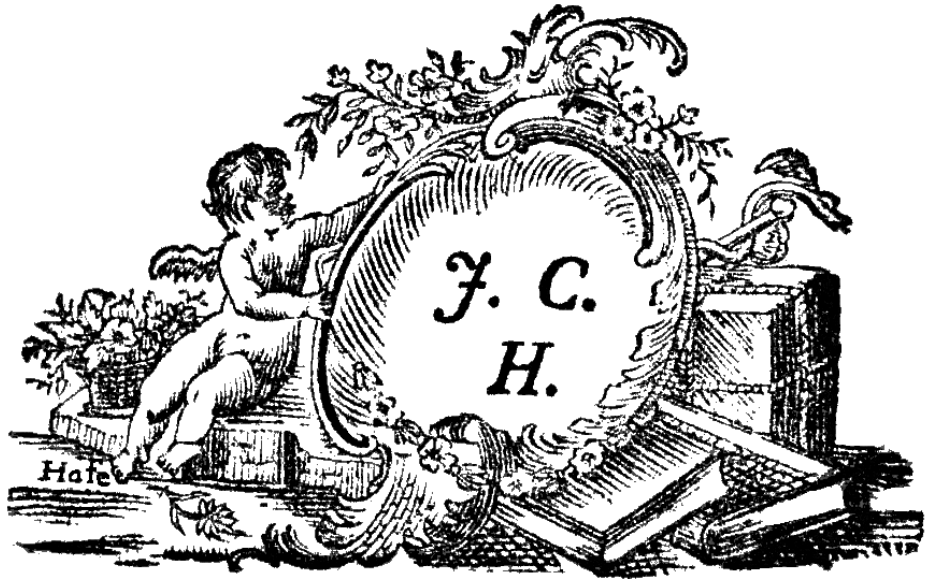
3. ábra. Johann Conrad Wohler (Frankfurt és Lipcse, 1774)

4. ábra. *Vincent Dederich (Bamberg, 1780)*

5. ábra. *Johann Henrik Kühnlin (Helmstedt, 1781)*

6. ábra. *Johann Christian Hendel (Halle, 1790)*

7. ábra. *Landerer Mihály (Pozsony és Pest, 1804)*